

Om Elias Canetti

Margit Frank

Göteborg

Från Canettis födelseort, det bulgariska Rustschuk, kunde man på vintern åka släde över den frusna Donau in på rumänskt område, ibland förföljd av ylande vargar. Det tycks ha varit en balkansk sagostad med en mycket blandad befolkning, en omvärld med bisarra orientaliska inslag. Ända upp till sju, åtta språk kunde man dagligen få höra i det brokiga gatuvimlet. Bulgariska talade tjänsteflickorna i Canettis välbärgade föräldrahem, ett halvt dusin (av dem). Tyska var föräldrarnas språk sinsemellan, och spanioliska eller ladino, sefardernas tungomål, var det som användes inom den omfattande storfamiljen eller—i dessa österländska sammanhang—klanen Canetti-Arditti, trots att alla ägde turkiska pass.

Sefarder kallas de judar (och deras ättlingar) som—tillsammans med morerna—förde från Spanien och Portugal år 1492 av 'los reyes catholicos', Ferdinand och Isabella. Columbus säges ha varit en av dem. Ännu efter 600 år talar spaniolerna, till vilka Canetti hör både på modernet och fädernet, detta ålderdomliga språk i sina tillflyktsländer, Bulgarien, Turkiet, Grekland och Israel. Till dags dato har det bibehållit sin fornspaniska karaktär, uppblandat med glosor ur de nya hemlandsspråken. I motsats till jiddisch innehåller det föga hebreiska, däremot i dess synagogala variant arameiska.

Canettis farföräldrar härstammade från Adrianopel, och hans farmor hade förblivit helt turkisk. Hon halvlåg alltid orientaliskt lat på sin canapé, gick aldrig ut, drack starkt sötat

kaffe och rökte dagen lång. Den som i denna omgivning ej var flerspråkig, gällde för efterbliven. Språkkunskaper kunde i vissa fall till och med rädda livet. Canettis morfars far blev en gång vittne till ett hemligt samtal på grekiska om ett planerat mord, och mordförsöket kunde avvärjas (Die gerettete Zunge, s. 43). En parallell till den språkkunnige Mordechais avslöjande av sammansvärjningen mot Ahasverus, Ester, 2, 21-23.

1. Kosmopolitisk särart

Mitt i denna babylonska språkförbistring kan man med rätta fråga: Vem är egentligen denne Elias Canetti? Och svaret skulle bli: En äkta kosmopolit, dvs. en bulgarisk jude av sefardisk härkomst med ett av Wiener kultur genomsyrat föräldrahem och turkiska 'roots', en icketyisk Nobelpristagare, som skriver på tyska. Därmed är hans minst sagt mångfacetterade bakgrund skisserad. Sin favoritsituation som författare beskriver han så:

Jag känner mig hemma, när jag med blyertspennan i handen skriver ned tyska ord, och alla runt omkring mig talar engelska. (Die Provinz des Menschen, s. 234).

Nästa motiverade fråga vore: Varför har denne polyglott av Guds nåde just valt tyska som författarspråk? På detta ger han ett i första ögon-

blicket chockerande svar, efter allt, som hänt i vårt århundrade:

Jag skriver på tyska, därför att jag är jude.

Denna utsaga tarvar en förklaring. Den är delvis historiskt begrundad. I det mer eller mindre underutvecklade Öst- och Sydeuropa och på grund av tsarens förtryck blickade judarna fulla av hopp mot Västerlandet (Sievers, s. 199). De kultiverade bland dem, såsom Canettis, såg i tyskan sin bildnings språk; de läste Schiller, Goethe och Heine. För dem var dåtidens Tyskland, till och med Kejsarrikets, jämfört med pogromerna och de outhärdiga förhållandena i Tsarrysland, ett liberalt och kulturellt högtstående paradiset. På så sätt blev de som de enda tyskkunniga till 'Österns tyska kulturbärare'. Så kallade dem kejsar Wilhelm II. Det var för de tyska trupperna i Första världskriget en överraskning och en glädje att stöta på 'nästantysktalande', dvs. jiddischspråkiga människor. De tyska soldaterna och officerarna hade inte räknat med att överhuvud kunna göra sig förstådda på ryskt, polskt eller bulgariskt territorium.

2. Det tyska språket—den 'räddade tungan'

Därtill kommer: I den första av sina självbiografiska romaner, *Die gerettete Zunge*, 1977, skildrar Canetti en traumatisk upplevelse, som skulle stanna på hans näthinna resten av livet. Sittande på barnsköterskans arm skräms han av en man, som hotar skära av honom tungan, men i sista ögonblicket tar tillbaka sin hotelse. Hans tunga räddas, och denna tunga är tyskan, föräldrarnas och de wienska och zürichska studieårens språk, det som skulle komma att bli polyglotten Canettis stämma i världen.

Elias' mor, en nästan otroligt beläst och språkkunnig kvinna, kom att få en knappast överskattad inflytande över hans liv. Han föräldrar levde i ett sällsynt lyckligt äktenskap, berikat av gemensamma kulturella upplevelser under ungdomsåren i Wien. För att undgå

den patriarkaliske farfaderns dominans emigrerade familjen år 1911 till England, följd av den gamle judens förbannelse, han, som inte kunde tänka sig något värre än sonens uppbrott ur sekelgamla traditioner. Kort därpå dog Elias' far under rätt mysteriösa omständigheter i Manchester. Det var som om den gamles bannstråle ägt en hemlig inre kraft.

Faderns död blev den yttre impulsen till Canettis framtida språkval. I *Die gerettete Zunge* ger han en förklaring, som hänför sig till föräldrarnas innerliga samhörighet:

Den fruktansvärda katastrof i hennes liv som det innebar att vid 27 års ålder förlora min fars öra drabbade henne hårdast i och med att hennes kärlekssamtal på tyska med honom förstummades. — Hon visste sig ingen råd, hon kände sig förlorad utan honom och försökte så fort som möjligt sätta in mig i hans ställe. (*Die gerettete Zunge*, s. 102f; *Den räddade tungan*, s. 106f).

Under en våldskur på tre månader dunkade hon det nya språket i den lille 8-åringen, som dittills talat bulgariska, spanjolska och engelska. Han måste säga efter alla texter, utan att någonsin få titta i en bok. Så uppnådde han den sällsynta säkerhet, med vilken han i dag läser ur sina verk. Han är en mästare i föredragskonst av samma dignitet som den av honom så beundrade Karl Kraus.

I 34 år har Canetti arbetat på sitt filosofiska verk *Masse und Macht*, 1960 (sv. 1985). Under denna långa tid tvingade han sig att avstå från rent literärt skapande, vilket är att beklaga. I *Massa och makt* inlemmar han alla världsåskådningar, från kommunism till buddism, ofta med ett pedanteri och en pedagogisk tjatighet, som bereder läsaren leda. Hans nästan fixa idéer, som redan tidigt kretsade kring massans problem, förstärktes av en högdramatisk händelse i Wien den 15 juli 1927.

Upplopp hade utbrutit i Burgenland, och arbetare hade dödats. Mördarna blev frikända. Därför antände uppretade arbetarmassor justitiepalatset i Wien. En oförglömlig anblick erbjöd en man, förmodligen en arkivarie, som jämrade sig över de förlorade aktstyckena och inte ville lyssna på Canettis invändning: "Bättre än människor!" (*Die Fackel im Ohr*, s. 274f).

3. 'Förbländningen'—byråkratisk omänsklighet

En sådan byråkratisk omänsklighet återfinner man hos den intellektuelle enstöringen och världsfrämmande misantropen Peter Kien i Canettis hittills enda roman *Die Blendung*, 1936 (Förbländningen, 1975), som kulminerar i ett bestialiskt judemord. Om detta fulländade konstverk har det anställts många gissningar, ty, att det är ett mästerverk kan inte bestridas. Men vad för ett?

"Odrägligt", ansåg Tysklands litteraturpåve Reich-Ranicki. "En outhärdig bok, ett literärt monster", tyckte Hans Magnus Enzensberger. Och Emil Staiger höll med: "Ingenting omänskligt, som inte passar in på den." Dessa omdömen kan man inte invända emot. Motsträvigt läser man den första gången, med växande häpnad den andra.

Detta är bland annat historien om ett rabiat äktenskapskrig, det eviga triangeldramat. Men det handlar ej om en man mellan två kvinnor eller vice versa, utan om man och kvinna och en intellektuell lidelse. Den primitivt-rustika hushållerskan Therese Krumbholz—knotig och ful, liksom sitt måhända symboliska namn (nomen est omen)—överlistar sin husbonde, "den väl störste sinologen i världen" som han själv kallar sig. Peter Kien lever innesluten i sitt bibliotek på 25.000 böcker som en intellektets eremit. Hon slår honom med hans egna vapen. Efter 8 år lånar hon en bok och av alla just *Die Hosen des Herrn von Bredow* (Willibald Alexis, 1846), tar i den endast med vita glacéhandskar, lägger den på en svart sammetskudde och läser demonstrativt däri i den bländande rena köket. Det är hennes lockbete. Och hennes offer nappar på kroken. Att hon aldrig kommer längre än till sida 3, märker inte Kien.

Hänförd över hennes ömna behandling av *Herr von Bredows byxor* och av hennes 8-åriga varsamhet vid damningen av de otaliga banden friar han till henne.

Kvinnor känner han inte till annat än genom böcker. Hur skall han då närma sig henne på bröllopsnatten? Han tillgriper sina enda förtrogna, strör böcker över divanen och hopas under det gemensamma uppröjandet kun-

na nå sitt mål. Men Therese sopar med en gammal nuckas lystenhet efter fullbordandet av äktenskapets i ett enda svep hans heligaste ägodelar från dyschatellen och berövar honom därmed alla illusioner.

Maskerna har fallit. Darrande av vrede över bedrägeriet tillbringar Kien natten i våningens minsta rum, på det enda ställe, där det inte finns några böcker, ett svårt avkall för en man, som under två decennier bara levt för sina folianter. Det fortsatta kriget leder till slagsmål och ömsesidiga mordplaner.

I Kiens samtal med den ordkarga hustrun och den brutalt servile vicevärden Pfaff uppstår en babylonisk språkförbistring. Så heter också romanen i fransk översättning *La tour de Babel* (övers. av Paule Arhex). Man har ofta förebrått Canetti för brist på humor, men han har en speciell talang för makaber komik.

4. Sällsam judedeskription

Efter att ha kastats ut ur våningen av den ondskefulla Therese råkar Kien i klorna på den ryslige puckelryggige dvärgen Siegfried Fischerle, en judisk soudenör och slipad skojare. De båda har något gemensamt: Fischerle, en skicklig schackspelare, förtärs av längtan efter världsmästerskap, Kien av saknad efter sina böcker, som nu hamnat i hans hustrus ödeläggande händer. Utan dem är hans liv ingenting längre värt.

Då uppfinner han imaginära böcker, vilka Fischerle, som under tiden blivit hans faktotum, måste packa upp och ned i varje nytt hotellrum. Tills han en dag tycker, att han fått nog och föreslår Kien att i stället bära dem i huvudet. Därför kallar Canetti romanens tre delar i en skarpsinnig ordlek: *Ett huvud utan värld*, dvs. Kiens frivilliga isolering; *En värld utan huvud*, dvs. Kiens vansinnigheter tar sin början; och *Världen i huvudet*, dvs. berövad sina böcker släpar Kien numera hela världen med sig i andanom, vart han än går.

Kien, som genom förlusten av sitt bibliotek allt mer hetsar sig in i sitt bibliofila vansinne, tror nu på vilken galenskap som helst.

Av ett tillfälle besöker han en dag tillsammans med Fischerle den statliga pantbanken. Till sin förfäran konstaterar han, att man där också lämnar böcker i pant. Från den stunden håller han uppsikt över ingången, friköper böckerna och låter ägarna åter dra sina färde med verken. Fischerle anser honom i hemlighet vara tokig, men går med på alla hans idéer. Han skickar några halvkriminella män från sin ökända bordellkrog med det sarkastiska namnet 'Den ideala himmeln' gång på gång med samma bokpaket till Kien, som inte genomskådar bedrägeriet. Förtjänsten delar ganoverna upp emellan sig.

En gång blir det bråk, och den judiske krymplingen okvädar på ett överraskande sätt den ickejudiske Kien, som han håller för en jude:

Kien reste sig, gick tätt inpå honom, och sade, inte utan värdighet: "Ni är en oförskämd krympling! ... Ni är avskedad!"

Och Fischerle svarar:

Otacksam är Ni alltså också, Ert judesvin! Av ett judesvin kan man ju inte heller vänta sig något annat! ..."

Det är egendomligt, att Canetti, själv jude, här skapat en så alltigenom vedervärdig judisk figur. Vid mina studier av judiska gestalter och namn har jag stött på en annan litterär bordellägare av judisk proveniens, märkvärdigt nog även hos en judisk författare. Men i den enastående novellen av Franz Werfel *Das Trauerhaus*, 1927, är Max Stein en egentligen hederlig natur, som man känner medlidande med på grund av hans ensamhet, medan Fischerle, en durkdriven bedragare, bara ryggar tillbaka för mord och får ett fruktansvärt slut.

Med de stulna pengarna tänker han rymma till Amerika, men återvänder till krogen för att hämta en schackkalender han gömt under sin hustrus säng. Denna ädelprostituerade, 'pensionärskan' kallad, är just upptagen med en kund, en förment blind man. Scenen hör till de hemskaste i boken och skulle kunna vara den främsta orsaken till Reich-Ranickis och Enzensbergers omdömen 'odräglig' och 'outhärdlig'. Den har också en orientalistisk anstrykning, som ibland träder i dagen hos Canetti:

Den blinde kastar honom i golvet och hämtar en brödkniv på bordet ... Med den skär han sönder kostym och ytterrock och skär av puckeln på Fischerle. Han pustar under det tunga arbetet, kniven är för slö och ljuset vill han inte tända. Pensionärskan ser på och klär av sig under tiden. Hon lägger sig på sängen och säger: "Kom!" Men han är inte färdig än. Han vecklar in puckeln i rocktrasorna, spottar ett par gånger på det och låter paketet ligga. Liket skjuter han in under sängen. Sedan kastar han sig över kvinnan. "Ingen människa har hört någonting", säger han och skrattar. Han är trött, men kvinnan är fet. Han älskar henne hela natten. (Die Blendung, s. 401).

Georg Kien, en parisisk psykiater, bror till den nu av vicevärden sammanslagne och i källaren inspärrade bokmalen, skyndar till för att rädda honom. Peter yppar sina hemligheter utan att yttra något personligt. Han skummar rätt igenom världslitteraturen med hjälp av de verk han har i huvudet och slungar passande citat i ansiktet på brodern, mest hattirader mot kvinnor. Till sist ensam och övergiven tänder Peter eld på sitt bibliotek och omkommer i flammorna. Det andliga högmodet får sitt straff. Men samtidigt är han också offer för kalkborgarnas stupiditet. Thereses och vicevärdens (Benedikt Pfaff).

5. Profetiskt bokbål

Profetiska paralleller till bokbålen i Tredje Riket tränger sig på, vilka dessutom den engelska översättningen i titeln *Auto-da-fé* pekar på. Symboliska jämförelser med det brinnande Europa under Andra världskriget och nazisternas våldsdåd, här representerade genom den fascistoide, f.d. polisen, Pfaff, en Hitler i miniatyr, ligger också nära till hands. En kufisk böjelse för isolering och puritanska drag är omisskänneliga hos Kien. För Canettis mor var varje sexuell 'Aufklärung' tabu i hennes

uppfostningsmetoder. Som kontrast till de moderna överdrifterna i motsatt riktning är Canettis reaktioner intressanta:

För detta tabu som ofta åstadkommer fatala motrörelser i andra människors liv är jag henne tacksam den dag som i dag är ... det hjälpte mig att bevara en friskhet och naitivet för allt som jag ville veta. Jag skaffade mig kunskaper på alla möjliga sätt utan att någonsin uppfatta det som tvång eller belastning, ty det fanns ingenting som skulle ha kunnat stimulera eller i hemlighet sysselsätta mig mer än det. (Die gerettete Zunge, s. 230, Den räddade tungan, s. 241).

Fastän modern lät den unge Elias dväljas endast inom litteraturens ramar, förebrådde hon honom senare inkonsekvent nog hans läggning till bokfantast. "På så vis blir man ett monstrum och inte någon människa", sade hon (Die gerettete Zunge, s 369; Den räddade tungan, s. 387). Inga ord hade kunnat passa bättre in på Canettis romanfigur Peter Kien. Det var som hade hon vetat, att han en gång skulle komma att skriva historien om en i sanning besatt biblioman.

6. Nomen est omen

Den litterära namngivningen är ingen tillfällighet. Namnsymbolik är ej främmande för Canetti. *Cohn*, *Cahn* med den romanska ändelsen *-etti*, och *Kien* kan bilda länkar i en kedja. Minnen av en antisemitisk klasskamrat i Frankfurt, som plågade den unge Elias med insinuationer om att familjenamnet camouflerats från det ursprungliga *Kohn*, *Kahn* till *Canetti* har kanske även föresvävat författaren (Die Fackel im Ohr, s. 32f). Kritikern Dieter Dissinger gör i en recension liknande reflexioner om namngivningen i *Die Blendung* (Text + Kritik, Heft 28, 1973). Och står ej *Kien* för en *Kienspan*, en 'törvedssticka', med vilken man kan tända på eld?

Ett annat exempel på namnsymboliken: I Canettis drama *Hochzeit* heter en gammal kvinnojägar och manschauvinist Dr Bock.

7. Öronbrus

I den fortsatta självbiografin är det tale- och formuleringskonsten hos Karl Kraus, utgivaren av tidskriften *Die Fackel* och den tidens andlige gigant i Wien, som för en lång tid framåt ljuder i Canettis öra. Därav kommer dess titel *Die Fackel im Ohr*, utgiven 1980. Vibratorerna i Kraus' retorik gjorde, enligt Canetti, att stolarna svajade, och åhörarna svimmade. Halvt 'meschuggene' hyresvärdinnor och tragikomiska studentupplevelser ger liv åt boken. Några gestalter representerar det gamla Österrikets kultiverade urbanitet, en kvarleva från det fredliga samlivet av otaliga folkslag under den åldrande kejsar Franz Joseph. I Berlin hatar Brecht och Canetti varandra i kapp. Isaak Babel däremot sluter han till sitt hjärta som en judisk brodersjäl.

8. Kärlek och jalousie

Kärleken möter Canetti i Veza, av sefardisk familj liksom han själv, hans 'persiska Wienerprinsessa', som sprungen ur barndomens älsklings sagor, *Tusen och en natt*, och av en skönhet, som kom männen att tappa andan. Hon hålls i ett slags fångenskap av en sinnessjuk styvfader. Nu har Canetti funnit sitt komplement. Veza med det blåsvarta håret är, om möjligt, än mer beläst än den högt bildade modern, som inte tolererar någon jämte sig. Världslitteraturen har ingenting att bjuda, som Veza inte redan känner till. Moderns svartsjuka blir dödlig. Till sist kommer Canetti på det enda medlet att undanröja hennes misstankar och rädda Veza. Det är visserligen en diktare värdigt, men knappast moraliskt oklanderligt:

...Jag måste hitta på kvinnor och underhålla mor med historier om dem. Aldrig mer skulle hon få veta något om Veza och mig. Hon skulle befinna sig långt borta i Paris och Veza i Wien och jag skulle på så sätt ha

räddat Veza undan alla hemska skador som hon skulle kunna tillfoga henne. (Die Fackel im Ohr, s. 196, Facklan i örat, s. 210).

Vezas betydelse för Canettis liv och diktning kan svårligen överdrivas. Det är denna förtidigt döda Scheherazade, världsmästarinna i skönlitteratur, sin första hustru, han tillägnar de flesta av sina verk ända in på ålderns höst.

9. Eros och Thanatos

Av Canettis skådespel är tre särskilt värda att omnämnas. I *Hochzeit*, 1937, spelas huvudrollen av ett borgerligt hus i Wien, som alla dess invånare vill ärva. Det är en ekivok bröllopfest, full av erotiska insinuationer, där de flesta gästerna sneglar efter de andras hustrur och äkta män. Dr Bock, 80-åringen, kastar sig över bruden. Svärmodern försvinner med brudgummen i sängkammaren. I samma hus ligger en gammal kvinna för döden, men ingen bryr sig om henne. Man finner på en ny sällskapslek. Alla skall säga, vad de skulle göra, om det plötsligt bleve jordbävning. Knappt är leken slut, så störtar huset samman. Och ingen gör det som han hade planerat, utan raka motsatsen.

I *Die Befristeten* (De som fått sin tid utmätt), med premiär i Oxford 1956, vet varje människa från födelsen om sitt eget dödsdatum. Alla får sitt namn efter antalet levnadsår. Så heter en liten pojke 8, en pensionär 93 osv. Med den lille har man medlidande för att han måste dö så snart. Annars föraktar man de låga namntalen och hyser aktning för de höga. Canetti kan inte komma loss från dödsproblemet.

I *Komödie der Eitelkeit* (Fåfångans komedi), 1933-34, har en puritansk diktator helt oförmodat förbjudit alla speglar. Att äga en spegel medför dödsstraff. I det spegellösa landet söker man förstulet sitt ansikte i vattenpölar och i sina medmänniskors ögon. Det är en saga, som en av barnaårens bulgariska tjänsteflickor kunde ha berättat. Det lär vara en enastående upplevelse att höra den begåvade skådespelaren Canetti framföra styckets

alla trettio roller på Wiener dialekt.

10. En grubblares tänkespråk

Under sitt 30-åriga arbete med *Massa och makt* var Canetti utsatt för en press, som ibland blev outhärdlig. Som en ventil mot detta tryck kan man bl.a. uppfatta hans aforismer *Alle vergeudetete Verehrung* (All förslösad dyrkan/beundran), 1949-1960, och *Die Provinz des Menschen*, 1942-1972. Fastän han i dessa verk utslutit allt personligt, förräder tänkespråken ändå mycket om människan Canetti. Den mångspråkige är full av beundran för det sätt, på vilket Världens Herre kommer till rätta med språkförbistringen:

Han föreställer sig Gud, hur denne polyglott och artigt svarar varje bedjande på hans eget språk. (Alle vergeudetete..., s. 62).

Om ämnet "böcker" har den bibliophile Canetti mycket att säga:

Utan böcker ruttnar glädjeämnen bort. (Die Provinz..., s. 240).

Och av följande iakttagelse framgår, att mången är rikare än han tror:

En mans rikedom uppskattades efter antalet böcker och hästar i stallet. (om Timbuktu på 1500-talet. Die Provinz..., s. 224).

För ickemetodiska vetenskapare har han funnit på en tröst, som innebär besk kritik mot metodikerna:

Det finns en "anspråkslöshet", inom vetenskapen, som för mig är odrägligare än arrogans. De "anspråkslösa" gömmer sig bakom metodiken och gör indelningar och avgränsningar i erfarenheternas "omkring" och "upp och ned". Det är som ville de säga: "Det viktiga är inte, vad vi finner, utan hur vi ordnar det vi inte funnit". (Alle vergeudetete..., s. 69).

Och vad tänker han väl i dag som Nobelpristagare om sina ord från år 1942?

Hederspositionerna är för de svagsinnade; det är bättre, att man lever i skam än i ära; bara inga officiella värdigheter; Årebetygelserna hänges som gobelänger om ens ögon och öron; (Die Provinz. . . , s. 20).

En oerhörd intensitet utvecklar Canetti i sitt hat gentemot döden. Många anser denna utpräglade animositet vara hans största särdrag. Till sig själv tiktat han orden:

Ditt enda försvar är Ditt orubbliga hat mot döden. (Alle vergeudete. . . , s. 91).

Och han uppfinner en tilläggsdag om året, en dag, med ett aldeles särskilt innehåll:

Varje år skulle vara en dag längre än det föregående: en ny dag, en dag, då ingen dött. (Alle vergeudete. . . , s. 78).

Om Hitler yttrar han efter det tyska sammanbrottet 1945:

Nu skulle Hitler vara tvungen att leva vidare som jude. (Die Provinz. . . , s. 93).

(Kanske menar han såsom en Fischerle, som berövats allt hopp.)

11. Mellan ortodoxi och assimilation

Elias Canettis ambivalenta inställning till judendomen innehåller många olika element. I hans spanska familj därhemma i Bulgarien betydde de stora judiska högtiderna Rosch haschanah, Jom Kippur, Purim och Pessach årets höjdpunkter. Kontakter med de aschkenasiska judarna, 'tedescos' = "tyskar" kallade, sågs med ogillande, och giftermål mellan de båda grupperna var uteslutna. Canettis tyranniske farfar höll på spaniolernas riter. Han talade enligt egen uppgift 17 språk men läste endast arameisk skrift, som han genom den sefardiska liturgin var förtrogen med.

Han var en oerhörd vital 'grand-seigneur', ständigt på resande fot, nyfiken på människor, en charmeur av stora mått, en "kvinnokarl" och rikt begåvad natur men snar till vrede. Elias älskade och beundrade denna renässansmänniska till farfar, som efter gammaljudisk

sed uttalat en förbannelse över sin son, då denne mot hans vilja utvandrat till England med familjen. Denna förbannelse gjorde ett outplånligt intryck på alla berörda. Den var en fruktansvärd händelse i en traditionellt judisk familj. Faderns så plötsliga död tillskrevs det anatema farfadern utslungat, ja, till och med den gamle Canetti själv var övertygad därom. Det var också han, som senare i Wien övervakade sonsonens uppfostran i Talmud-Thoras skolan med största stränghet.

De pedagogiska bristerna hos hebreisklärraren kom att bli en av orsakerna till Elias' senare avståndstagande från den ortodoxa judendomen. Man lärde sig visserligen hebreiska men utan varje förklaring eller översättning. Skolans enda mål var, att fäderna vid sönernas Bar-Mitzwah (-ot) skulle kunna yvas över deras Thora-läsning i synagogan (Die gerettete Zunge, s. 122).

Även den västerländska bildning modern ingjöt hos honom under dessa år fjärmade Elias från den färgstarka orientaliskt-sefardiska judendomen och dess ortodoxi som farfadern företrädde. Därtill kom, att hon, den utomordentligt intellektuella, hyste avoghet mot den hävdvunna behandlingen av kvinnor i gudstjänstlivet, deras avbalkning bakom förhänge eller galleri i synagogan, deras totala avskärmning från judisk lärdom och väsentliga riter (Die gerettete Zunge, s. 122f). Hon tillät sonens Talmud-undervisning endast för att han skulle bli i stånd att läsa Kaddisch (bönen för de döda) över dern. Ordet "tempel", som Canetti i sina memoirer (Die gerettete Zunge) använder för spaniolernas synagoga på Zirkusgasse i Wien, är ett exempel på hans väg till en allt starkare assimilation.

12. 'Massa och makt'—ett virrspel

Det mest avståndstagande Canetti skrivit om judendomen finner man i hans filosofiska mastodontverk *Massa och makt*. Det är den elitäre Canetti, som möter oss här. Han betraktar allt med vetenskapsmannens kyla och den högintellektuelles distans. En serie essayer, *Massymbo-*

ler för nationerna, mitt i boken behandlar olika folk såsom engelsmän, holländare, tyskar osv. Trots sina för övrigt starka bekännelser till en judisk identitet talar han däri om judarna som vore de ett för honom främmande folk. Med avseende på honom själv i detta sammanhang kan man bara underskriva hans egna rätt utmanande ord, som inleder kapitlet *Judar*:

Inget folk är det svårare att förstå judarna (s. 182).

Vidare påpekar han ett faktum, som skiljer detta folk från alla andra:

De har väckt beundran genom att överhuvud taget finnas kvar fortfarande ... av alla de gamla folken är de det enda som redan har varit på vandring så länge. De har haft den längsta tiden på sig till att försvinna spårlöst, och ändå finns de i dag mer än någonsin ibland oss (s. 183).

På ett komplicerat sätt som delvis är karakteristiskt för det gåtfulla verket *Massa och makt*, tar han ställning till frågan om den judiska identiteten:

Ytligt sätt av enkel självbevarelsedrift hade de bort göra allt för att få andra att glömma, att de är judar, och för att själva glömma det. Det förhåller sig emellertid så, att de inte är i stånd att glömma det, de flesta av dem vill det inte heller. Man måste fråga sig, i vilken mening dessa människor då förblir judar, ... vad är det som ..., när allt kommer omkring, förenar dem med andra, när de säger till sig själva: Jag är jude (s. 183).

Den som håller före, att Canettis bästa verk skulle vara hans *Massa och makt* bekräftar bara, att kriteriet på en Nobelpristagares storhet vore hans obegriplighet. I så fall motsvarar *Massa och makt* i vissa avsnitt högt ställda fordringar. Ett exempel är det förvillande svaret på Canettis fråga, nämligen: *Uttåget ur Egypten*.

De 600.000 till 700.000 som den gången vandrade genom ökensanden under 40 år smälter nästan samman med den och bildar, vad Canetti kallar: *en massa*, i detta fall en massa

”med ett ständigt gemensamt öde”. Jag känner åtskilliga assimilerade eller agnostiska judar—en ofta förekommande typ i det sekulariserade Skandinavien—som trots avsaknad av varje religiös bindning, ej skulle tillåta någon att tvivla på deras judiska identitet, framför allt inte sedan staten Israels tillkomst. Men jag är säker om att ingen av dem skulle motivera detta med Uttåget ur Egypten.

13. Lika barn leka bäst

Påfallande är dock, att Canetti hela sitt liv haft nära kontakter med judar; de skolkamrater han föredrog i Wien och Zürich hette *Baum*, *Dreyfuss*, *Ellenbogen*, *Färber* och *Kornfeld*, husläkarna *Laub* och *Weinstock* (*Die Fackel im Ohr*, s. 158f), moderns väninnor *Asriel* (= Israel) och hyresvärdinnorna *Sussin* (Wien), *Vogler* och *Weinreb*. I Zürich umgicks han med bulgariska och turkiska spanioler (*Adjubel*), och minst halva pensionat Charlotte i Frankfurt (*Bernberg*, *Caroli*, *Rebbuhn*) var judiskt. *Rebbuhn*, en tysknational jude, tyskast av alla tyskar, upplever Versaillesfreden som vanära och tror på dolksstötslegenden. Canettis närmaste studiekamrater i Wien bar namn som *Backenroth*, *Horowitz* och *Kohlberg*. *Backenroths* öde upprör Canetti. Kemistudenten med det rödgyllene håret kan endast polska och jiddisch, och ingen talar med honom. En dag står hans plats tom. Kamraterna har tigit ihjäl honom (*Die Fackel im Ohr*, s. 207ff).

Även i litteraturens värld dras Canetti till sina egna. Diktarvännerna och förebilderna som Karl Kraus och Isaak Babel var judar.

14. Ögonspel med siare

I sista delen av sina memoarer, *Das Augenspiel* (1985; Ögonspelet, 1985; Berättelsen om mitt liv 1931–1937), möter Canetti den märklige Dr Sonne, ett vidunder av lärdom med sina rötter i den aschkenasiska östjudendomen. Därborta i Östeuropa fanns det en gång Talmudjudar,

som behärskade de Heliga skrifterna, framför allt de fem Moseböckerna, med alla kommentarer (Raschi osv.) ned till sista 'jod'—och det utantill! Dr Sonne är en av dess sista representanter och dessutom en makalös hebreisk diktare.

Vad var det som fascinerade mig så hos Sonne att jag ville se honom varje dag, ..., att han blev häftigare eftertraktad av mig än någon annan intellektuell människa någonsin. Det var först och främst avsaknaden av allt personligt. Han talade aldrig om sig själv (Ögonspelet, s. 151).

I hundratals samtal uppväcker Sonne Canettis slumrande minnen av de heliga texterna och återför honom till judendomens religiösa källor. Det följande citatet tangerar en fråga jag dristade mig att ställa vid det nyligen timade Martin Buber-symposiet i Göteborg:

...vad som gjorde mest intryck på mig var hans mästerliga kännedom om den hebreiska bibeln. Han hade varje ställe ur vilken bok som helst ordagrant till reds och översatte den utan att stappla eller tveka till en tyska av största skönhet, som föreföll mig som en diktares tyska. Sådana samtal uppstod ur en granskning av den Buberska bibelöversättningen, som då publicerades och som han hade invändningar mot (Ögonspelet, s. 161).

För ingen av århundradets stora andar har Canetti uttalat en sådan beundran som för denne judiske lärde, som höljde sig i självvald anonymitet:

Han var i mycket en förebild och sedan jag hade lärt känna honom kunde ingen mer bli förebild för mig ... Han föreföll mig då, för femtio år sedan, ouppnåelig och ouppnåelig har han förblivit (Ögonspelet, s. 171).

15. Judisk identitet

Fastän Canetti inte räknar sig som troende jude, är det att vara jude av viktighet för honom.

Det är ju också detta faktum han hänvisar till, när det gäller hans förhållande till det tyska språket. När Andra världskriget gick mot sitt slut, skrev han för en jude häpnadsväckande försonliga ord:

Min andes språk kommer att förbli tyskan ... Allt som på något sätt återstår av det förhärjade landet, vill jag såsom jude bevara i mitt inre ... Jag vill återge deras språk, vad jag är skyldig det (Die Provinz..., s. 73).

Samma år förespår han tyskarnas öde efter nederlaget:

...tyskarnas sorg kommer att bli som en outtömlig brunn, och det kommer inte att finnas mycket, som längre skiljer dem från judarna. Hitler har gjort tyskarna till judar; blott några år till, och "tysk" har blivit ett ord lika smärtfyllt som "judisk".

Canetti har ibland betecknat sig själv som ateist. Likväl sysselsätter han sig ofta med frågan om religionen. Den orthodoxe farfaderns stämman har inte helt förstummats. Och Holocaust har efterlämnat spår hos honom som hos så många andra av hans folk:

Den största andliga frestelsen i mitt liv, den som jag har svårt att bekämpa, är den: att helt vara jude. En gång föraktade jag mina vänner, när de slet sig ur de många folkens lockelser för att blint åter bli judar, helt enkelt judar. Hur svårt är det inte nu för mig att inte följa deras exempel! De nya döda, de som dött långt före sin tid, ber en så enträget därom, och vem har hjärta att säga nej till dem (Die Provinz..., s. 71).

16. I skuggan av Holocaust

Man kan tvista för andelen av det judiska i Canettis verk. Men hans öde har varit signifikativt för en jude i vårt sekel: orthodoxa farföräldrar, traditionellt judiskt föräldrahem, barndomsminnen av österrikisk antisemitism,

förlust av hemlandet, flykt undan Hitler, sorg över Förintelsen, en permanent exil.

Hans barndoms Bulgarien existerar inte mer. Där har under tiden härjat andra vargar än de som en gång förföljde slädarna längs Donaus stränder. Med de kyliga engelsmännen har han aldrig kunnat bli riktigt förtrogen. I Zürich saknar han kanske sin ungdoms ledsagerska. Som polyglott och pendlare mellan England och Schweiz har Canetti visserligen "die Welt im Kopf", världen i huvudet, men det är "den räddade tungan", det tyska språket, som blivit hans fosterland, det tungomål föräldrarna använde i sin eviga "kärleksdialog", som endast kunde avbrytas av Canettis fiende nr 1: den förhatliga döden.

Lista över litteratur och viktiga personer

Om Elias Canetti, född i Rustschuk, Bulgarien, 1905.

Verk, som nämns:

Memoirer:

Die gerettete Zunge. Geschichte einer Jugend, 1977 (Den räddade tungan, 1979);
Die Fackel im Ohr. Lebensgeschichte 1921-1931. 1980 (Facklan i örat, 1981);
Das Augenspiel. Lebensgeschichte 1931-1937, 1985 (Ögonspelet, 1985).

Roman:

Die Blendung, 1936 (Förbländningen, 1975);
(Auto-da-fé. Engelsk översättning);
(La Tour de Babel. Fransk översättning).

Filosofiskt verk:

Masse und Macht, 1960 (Massa och makt, 1985).

Skådespel:

Hochzeit, 1937;
Die Befristeten, 1956;
Komödie der Eitelkeit, 1933-1934.

Aforismer:

Alle vergeudete Verehrung, 1949-1960;
Die Provinz des Menschen, 1942-1972.

Verk av andra författare:

Willibald Alexis, Die Hosen dess Herrn von Bredow, 1846;

Franz Werfel, Das Trauerhaus, 1927.

Litterära gestalter:

Die Blendung:

Peter Kien, sinolog;
Georg Kien, hans bror, psykiater;
Therese Krumbholz, hushållerska hos Peter Kien;
Siegfried Fischerle, judisk soutenör och ägare till bordellkrogen "Den ideala himmeln";
Hans hustru, lyxprostituerad, "pensionärskan" kallad;
Benedikt Pfaff, vicevärd och f.d. polisman;
(Max Stein, judisk bordellägare i Franz Werfels Das Trauerhaus).

Hochzeit:

Dr Bock, 80-årig bröllopsgäst.

Verkliga personer av särskilt vikt:

Veza Canetti, Elias Canettis första hustru;
Isaak Babel, 1894-1941, rysk-judisk författare, likviderad i stalinistiskt fångläger;
Karl Kraus, 1874-1936, epokgörande Wiener journalist, utgivare av Die Fackel, 1899-1936;
Dr Sonne, talmudlärare och tillika hebreisk diktare.

Citaten är hämtade ur de på svenska publicerade verken. Anföringarna ur *Alle vergeudete Verehrung* och *Die Provinz des Menschen* har översatts av Margit Frank.